
РОЗДІЛ 4

“ДВОФРОНТОВА” БОРОТЬБА УПА (1943 — ПЕРША ПОЛОВИНА 1944 рр.)

1. Військово-підготовча діяльність бандерівських організацій на початку 1943 р.

Перші місяці 1943 р. характеризувались дальшим послабленням позицій фашистського блоку. 3 лютого 1943 р. під Сталінградом капітулювали залишки 6-ї німецької армії. 1-ша танкова армія Е. фон Клейста з великими втратами залишила Північний Кавказ і ледве вирвала-ся з оточення. На Східному фронті ініціативу перехопила Червона армія. У Північній Африці італійсько-німецька група армій “Африка” перебувала на грані розгрому. На початку лютого 1943 р. на нараді у Ставці вермахта А. Гітлер був змушений визнати, що на Сході, тобто на німецько-радянському фронті, можливості завершення війни шляхом наступальних дій більше не існує ¹.

Такий перебіг подій дав новий імпульс посиленню всіх форм Опору на захоплених нацистами територіях як у країнах Європи, так і особливо в СРСР. Набирав більших масштабів партизанський рух і в Україні. Впродовж лютого — березня 1943 р. радянське керівництво здійснило передислокацію на Правобережну Україну двох з’єднань сумських партизанів (командири — І. Шушпанов, Я. Мельник, М. Наумов) і одного з’єднання з Чернігівщини під командуванням О. Федорова. Внаслідок цих дій в районі білорусько-українського Полісся (північні райони Житомирщини і Київщини) були зосереджені значні партизанські сили, здатні виконувати оперативно-стратегічні завдання у тилу німецьких військ.

Зазначені заходи серйозно занепокоїли нацистів, які усвідомлювали, що невдовзі радянські партизани спрямують свої удари в західному і південно-західному напрямках. 12 лютого 1943 р. в інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД із окупованих східних областей констатувалося, що рух Опору набуває все більш організованих форм. “Надзвичайна активність великих банд у різних місцевостях, — підкреслювалося в документі, — переконливо свідчить про те, яке велике значення надають радянські керівні органи питанням дезорганізації відбудовних робіт в окупованих областях, особливо руйнуванню шляхів сполучень з тим, щоб перешкоджати підвозу для фронту” ².

Стурбованість гітлерівців, як свідчить їхня листівка “До населення Волині”, була викликана й тим, що червоні за допомогою своїх агентів поширюють “серед несвідомого й дезорієнтованого” українського населення ідею “національного повстання”, прилучити “легковірну молодь із зброєю в руках до так званого визвольного руху” ³.

1. Військово-підготовча діяльність бандерівських організацій на початку 1943 р.

Хоч німці правильно зрозуміли суть проблеми, але вони приписували більшовикам те, що було фактично справою рук українських націоналістів.

Тим часом після проведення на початку грудня 1942 р. військової конференції у Львові бандерівське керівництво переймалося питаннями про те, як прискорити процес розгортання своїх збройних сил і на їх базі створити власну армію. Ця армія повинна була б стати дієвим чинником, з допомогою якого виникала можливість впливати на політичну ситуацію у північно-західному регіоні України, де поступово нарощували свою присутність червоні партизани і вели підготовчу роботу поляки, орієнтовані на лондонський еміграційний уряд на чолі з В. Сікорським.

Волинь — Полісся не випадково було обрано тим місцем, де мала сформуватися майбутня українська військова сила. Цей регіон мав не тільки сприятливі природні умови для укриття збройних формувань, але й відповідні настрої місцевого українського населення, яке було готове рішуче виступити проти окупантів. До того ж на ПЗУЗ активно діяли націоналістичні організації, керовані крайовим проводом на чолі з Д. Клячківським (Охрім, Клим Савур). Саме Охрім ще в середині листопада 1942 р. орієнтував свого підлеглого, надрайонного провідника Сарненщини І. Литвинчука (Дубовий, Максим): “Полісся — наша майбутня сила”⁴.

Хоч усвідомлення необхідності виступити в ролі “третьої” сили, яка б протистояла намірам і нацистів, і більшовиків, було притаманне більшості керівництва ОУН(Б), але у певної частини можливе повернення більшовиків викликало сумніви щодо таких дій. Так, в одному документі бандерівського середовища висловлювалась думка про те, що маси недостатньо підготовлені до виступу, підкреслювалось ще слабе охоплення населення сіткою і пропагандою ОУН, відмічалася нестача збройної сили, спорядження і амуніції⁵.

Найбільш активну позицію щодо необхідності зриву ОУН займав крайовий провід на ПЗУЗ. Однак і серед його членів були різні погляди на вказану проблему. Як свідчать документи, існувало начебто три концепції. “Мілітарна” концепція продовження визвольної боротьби виходила з того, що більшовики повернуться в Україну ослаблені, а тому необхідно створити власну армію не менш як в 300 тис. вояків, залучаючи до неї максимум людей, включаючи українську поліцію й тих осіб, які хоч і не поділяють світогляду ОУН, але мають необхідний військовий фах і досвід. Ця армія повинна була б своїми діями, рейдами і гаслами роздмухувати в СРСР революцію поневолених народів.

На протилежних висновках базувалася “еміграційна” концепція. У ній стверджувалось, що більшовики ще сильні, і що створення збройних загонів є безглуздом, бо вони будуть розчавлені. Прихильники цієї концепції вважали, що в Східній Україні відсутні антибільшовицькі настрої і немає ґрунту для національної революції. На їхню думку, ОУН мала розробити позитивну програму визвольної боротьби, проголосити і розпропагувати її, але по приході більшовиків вивести основні кадри на еміграцію і очікувати моменти, коли втручання зовнішніх сил призведе до розвалу Радянського Союзу.

Альтернативою двом вищеназваним концепціям була третя, яка називалася “визвольною”. В ній проводилася думка, що на даному етапі визвольного руху ОУН не буде прагнути будувати державу, а зосередиться на підготовці і створенні армії, щоб з позиції сили впливати на події на Сході Європи, демонструвати наміри, обороняти народ від терору німців і дій радянських партизанів. Вважалося, що збройну боротьбу проти противників української самостійності не слід форсувати, а необхідно розтягувати на довгий час, творити УПА настільки, наскільки вистачить командних кадрів, припасів, “охотників”, тобто “добровольців”⁶.

Свою позицію у січні 1943 р. стосовно тогочасного становища оприлюднив й провід ОУН(Б). Від його імені за підписом “урядуючого” провідника Максима Рубана (М. Лебедь) було розповсюджено звернення “Друзям-революціонерам, членам Організації українських націоналістів і всім українським самостійникам і борцям”. У цьому документі чи не вперше у відкритій формі містився заклик до поневолених народів, у тому числі й Сходу Європи, “стати до визвольної боротьби проти німецьких і московсько-більшовицьких окупантів під гаслом свободи народам і людині в ім’я своїх самостійних національних держав”⁷.

Радикалізацію бандерівського руху на зламі 1942/1943 рр. відмітила й радянська сторона. У доповідній записці начальника УШПР Т. Строкача від 7 січня 1943 р. члену політбюро ЦК КП(б)У Л. Корнійцю повідомлялося: “За даними, які надійшли, видно, що в окремих місцевостях українські націоналісти створюють свої нелегальні організації для боротьби з німецькими окупантами під гаслом “За самостійну Україну без німців”. Як видно з наведених матеріалів, різкі розбіжності в стосунках українських націоналістів і німців зайшли так далеко, що готуючись до боротьби з останніми, націоналісти стали ховати зброю і набої... Передбачаючи серйозну загрозу з боку оунівців і відчуваючи їхню неприязнь до себе, німецько-фашистська влада почала репресії проти оунівців і в першу чергу проти прихильників Бандери як найбільш загрозованих своїх “друзів”⁸.

Хоч не всі питання, пов’язані з військовою акцією ОУН(Б) були поладжені, проте вже на початку лютого 1943 р. провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський повідомив І. Литвинчука, що до нього виїхав особистий представник проводу Іван (це, найімовірніше, був В. Івахів), на котрого покладалося керівництво військовою справою “на цій лісовій полосі... від Бреста до Гомеля”, здійснення усіх військово-партизанських акцій на цих теренах. Згідно з вказівками крайового проводу бойова група Дубового (І. Литвинчук) мала увійти до складу формувань, які створюватиме Іван. Водночас Охрім (Д. Клячківський) висловив впевненість, що Дубовий, котрий був амбітною людиною, тісно співпрацюватиме з представником крайового проводу ОУН на ПЗУЗ та буде йому підпорядковуватись у воєнному відношенні⁹.

Невдовзі військовий референт проводу ОУН на ПЗУЗ В. Івахів (Сом, Сонар) провів нараду в с. Піддубці Луцького району Волинської області. На ній розглядалися питання стосовно встановлення по кожному району кількості людей, котрі мають бути мобілізовані до майбутньої української армії на випадок відкритого збройного виступу ОУН,

1. Військово-підготовча діяльність бандерівських організацій на початку 1943 р.

про розподіл командирів, зброї, спорядження, продовольства, проведення військового вишколу кадрів¹⁰.

Активізацію ОУН(Б) на ділянці військової праці відмічали у цей час й сторонні спостерігачі. Так, відомий письменник У. Самчук, котрий в цей період жив і працював у Рівному, зазначав у своїх спогадах, що з середини лютого 1943 р. “партизанка, яка до цього часу перебувала в стадії підготовки і вичікування, почала активізуватися”. Хоч згаданий автор говорить про щоденні напади на німецькі окупаційні установи, проте зауважує, що “ходило поки що про мобілізацію засобів зброї, амуніції, харчових запасів..., організацію своїх точок опору на довшу мету”¹¹.

Тим часом бандерівське керівництво ще коливалося стосовно доцільності революційного зриву. За свідченням учасників тих подій, вже згадуваний військовий референт крайового проводу ОУН на ПЗУЗ В. Івахів на одній з нарад прямо сказав: “...в центрі є переконання про несвоєчасність організування збройного виступу... Питання збройної боротьби ще не визріло і з цим треба зачекати”¹².

Аналогічно оцінював тогочасну ситуацію й С. Бандера. Вже у післявоєнний період він визнав, що на початку 1943 р. “створилася кризова ситуація в рядах ОУН” і однією з причин цього було “питання планів, форм і методів діяльності ОУН в існуючих воєнних обставинах”. Вихід із становища, що склалося, був знайдений крайовим проводом ОУН на ПЗУЗ, який, за словами С. Бандери, почав “самочинно переходити на повстанські форми боротьби за участю широких мас, враховуючи необхідність боронити населення від вивозу до Німеччини на невідільницьку працю, від гітлерівського терору і грабунку”¹³.

Під тиском подій, які розгорталися на Волині—Поліссі, був змушений нарешті визначитися й провід ОУН(Б). 17—21 лютого 1943 р. поблизу Олеська на Львівщині відбулася III конференція ОУН. Оцінюючи міжнародне становище, делегати цього зібрання дійшли висновку, що Німеччина “хитається під ударами мільйонних армій ворогів і під впливом наростаючих в Європі революційних сил поневолених народів”. Водночас було сконстатовано, що СРСР “виступає в ролі оборонців народів перед німецьким імперіалізмом” і “намагається у зв’язку з цим здобути допомогу Заходу для перемоги над Німеччиною, щоб потім захопити всю Європу і провести світову більшовицьку революцію”.

Хоч рішення конференції з військового питання не збереглося, але існує усталена точка зору (і це підтверджують наступні події), що саме в Олеську ОУН(Б) остаточно визначились з необхідністю збройного виступу. Цей крок мав на меті наступне: а) “відірвати від впливів Москви ті елементи українського народу, які шукають охорони під загрозою з боку німецького імперіалізму в Москві; б) демаскувати московський більшовизм, що свої імперіалістичні наміри і далі поневолювати Україну прикриває лозунгами оборони українського народу і інших поневолених народів перед німецьким окупантом; в) здобути для українського народу і для національно-визвольної боротьби незалежну позицію на зовнішньополітичному відтинку”¹⁴.

Не дивлячись на те, що всі учасники конференції сходилися на тому, що ОУН(Б) мала активізувати свою діяльність, включаючи й збройну боротьбу, і довести всьому світу власну спроможність звільнити Україну від нацистів без допомоги Москви, вони при цьому висловлю-

вали різні думки. Так, крайовий провідник ОУН на ЗУЗ М. Степаняк (Дмитро Дмитрів, Сергій) закликав підготувати і розгорнути проти німців широке збройне повстання, залучаючи до нього всі сили українського руху опору. У разі успіху цієї акції мав постати “український уряд”, визнання якого можна було б домогтися з боку західних союзників СРСР — США і Великої Британії.

Однак ця точка зору не знайшла підтримки серед більшості делегатів III конференції ОУН. Проти неї, зокрема, виступили крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський і військовий референт проводу ОУН Р. Шухевич. На їхню думку, збройна боротьба українських націоналістів мала спрямовуватись в першу чергу не проти німців, котрі зазнають поразки на фронтах світової війни, а проти червоних партизанів та поляків¹⁵. Боротьба ж проти німців мала вестися, виходячи з інтересів ОУН, і мати характер самооборони народу.

Якщо ж спробувати оцінити підсумки III конференції ОУН, то можна дійти висновку, що в її документах занадто оптимістично розцінювалися шанси ОУН(Б), яка прагнула виступити як “третя” сила, кинути виклик Москві і Берліну. За словами відомого українського письменника і громадського діяча І. Багряного, “у тій ситуації було ясно, що третя сила, яка виступить набагато слабше від кожної з колосальних потуг і вклиниться межі ними, як межі жорна, буде неминуче розмелена на порох”¹⁶.

Таким чином, III конференція ОУН підвела ризику під тривалим періодом підготовчої роботи бандерівських організацій, наслідком якої стало переведення визвольного руху з пасивних форм опору у фазу активної боротьби з німецькими окупантами. У своїх пропагандистських матеріалах бандерівці намагалися обґрунтувати свою позицію і роз’яснювали українському населенню, що “ОУН не виступала проти озброєних німецьких імперіалістів з перших днів їх прибуття в Україну з політичних цілей і устремлінь, але з самого початку окупації німцями України ОУН почала готувати проти них збройну боротьбу українського і всіх інших поневолених народів”¹⁷.

Про мотиви, які спонукали бандерівський провід ОУН стати на шлях збройного опору нацистському режиму, досить переконливо говориться в листі одного з керівників СБ проводу ОУН на ПЗУЗ Вас. Макара (2 серпня 1943 р.) до свого брата Вол. Макара, котрий в цей час мешкав у Галичині. “Повстанчу акцію на північно-західних і частинно східних теренах, — зазначається в листі, — ми мусили почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно”. І далі автор досить аргументовано викладає ці причини: “Перша: терен виривався нам з рук. З однієї сторони — почали множитися отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої — червона партизанка почала заливати терен. Отож, коли б ми було не почали повстанчої акції, то не мали б що робити. Друга: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села... Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулися голоси: “Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?”¹⁸

У контексті зазначеного не полишена інтересу точка зору відомого командира радянських партизанів П. Вершигори стосовно діяльності українських націоналістів на ПЗУЗ навесні 1943 р. У звіті ЦК КП(б)У

1. Військово-підготовча діяльність бандерівських організацій на початку 1943 р.

і УШПР він був змушений визнати масовий характер діяльності ОУН і відмітив, що її керівництво “вміло використало політичну ситуацію, яка склалася на Волині”. За словами П. Вершигори, радянське партизанське командування не зуміло нічого протиставити масовій агітації і великій організаційній праці націоналістів у північно-західному регіоні України, а тому ОУН—УПА виявилися там “єдиними господарями”¹⁹.

Після III конференції ОУН діяльність бандерівських організацій на ПЗУЗ різко активізувалася. Німецька окупаційна влада з великою тривогою слідкувала за розвитком подій на Волині—Поліссі, звертаючи особливу увагу на діяльність бандерівців у галузі військової справи. В інформаційному повідомленні поліції безпеки і СД із східних окупованих областей від 19 березня 1943 р. зазначалося: “В бандерівських групах спостерігається подальша різка радикалізація. Члени цих груп збирають зброю і боеприпаси, створюють таємні склади зброї. В наказах та інструкціях проглядається тенденція, що створення незалежної і самостійної України можливе лише за допомогою збройного повстання”. Німецька поліція також відмічала, що в розпорядженні бандерівських організацій вже є 15 тис. гвинтівок, 1550 пістолетів, інше спорядження. У згаданому документі зверталась також увага на ненадійність української допоміжної поліції в Західній Україні, котра “у значній масі виключається з боротьби проти бандерівських банд, тому що вона сильно засмічена бандерівцями. В багатьох випадках ці поліцейські переходять на бік бандерівських бандитів”²⁰.

Усвідомлюючи, що українська поліція у часі збройного виступу українських націоналістів неодмінно перейде у значній більшості на бік повстанців, нацисти прагнули не допустити такого перебігу подій. Однак їм мало що вдалося. Бандерівське керівництво, намагаючись випередити німців, віддало таємний наказ підрозділам української поліції, де було багато прихильників ОУН, після 20 березня 1943 р. покинути казарми і зі зброєю відійти у лісові райони. Як пише у своїх спогадах учасник тих подій М. Гордієнко (Новак, Крилатий), вже наступного тижня Луцьк залишили “районна поліція, частина обласної поліції і так звані верхшуги (тобто вартівничі відділи. — Авт.), всього 182 особи зі зброєю в руках, під командуванням Рубашенка (С. Коваль). Із м. Матієва комендант поліції Лисий (І. Климчак) вивів близько 200 озброєних людей. В обох випадках спроби гітлерівців перегородити шлях повстанцям завершилися збройними сутичками”²¹.

Аналогічна картина спостерігалася в інших районах Волині, а також частково в окремих місцевостях Галичини. Перехід української поліції на бік повстанців суттєво прискорив процес розбудови повстанської армії, адже її лави поповнили від 4 тис. до 5 тис. добре вишколених і озброєних поліцейських. “Значним посиленням УПА, а рівночасно дуже дошкульним ударом для німців, — пише Л. Шанковський, — був масовий перехід усіх українців — “шугманів”, що стався між 15.III і 10.IV”²². Зазначені факти були відмічені й радянською стороною. Впродовж березня — квітня 1943 р. до ЦК КП(б)У і УШПР надходили повідомлення партизанів про збройні сутички німців з підрозділами української допоміжної поліції та їх приєднання до ОУН.

Поряд з поповненням своїх лав членами української поліції військова референтура проводу ОУН на ПЗУЗ на чолі з В. Івахівим за допо-

могою представників Головного військового штабу ОУН(Б), серед яких були Р. Шухевич і В. Сидор, займалася формуванням підрозділів і частин майбутньої армії на базі вже діючих з осені 1942 р. збройних загонів ОУН. В додаткових постановках III конференції ОУН, які не збереглися і де йшла мова про необхідність розгортання збройних сил визвольного руху, за свідченням учасників тих подій, висловлювалася думка, щоб ці сили отримали назву “Українська визвольна армія”.

Однак невдовзі з’ясувалося, що у свідомості населення Волині—Полісся вже закарбувався образ “Української повстанської армії”, під іменем якої вже з 1942 р. у цьому регіоні діяли загони “Поліської січі” Т. Боровця-Бульби. Водночас було необхідно врахувати й той факт, що серед волиняків і поліщуків було чимало учасників Другого зимового походу 1921 р. Повстанчої армії в радянську Україну під командуванням Ю. Тютюнника. Серед них був і полковник Армії УНР Л. Ступницький, який під псевдонімом Гончаренко став потім одним з відомих командирів УПА. Отож було вирішено, що створювані бандерівськими організаціями збройні формування отримають назву “Українська повстанська армія”. Ця назва, враховуючи її популярність серед українського населення на ПЗУЗ, мала відіграти роль об’єднуючого фактора для всіх тих патріотів, котрі зі зброєю в руках прагнули вибороти самостійну Україну.

За словами вже згаданого В. Сидора (Шелест, Ростислав Вишитий), “прямокутник на північ від лінії Ковель-Сарни, частинка українських територій, точніше, шматок Полісся, замкнений містами Брест-Литовський, Турів—Олевськ—Любомль, простором в 75 тис. кв. км, став колискою Української повстанської армії”. За його ж даними, у цьому регіоні вже від листопада 1942 р. діяли окремі повстанські відділи, які хоч виглядали чисельно слабкими, проте були якісно міцними²³.

Ставши на шлях творення власної повстанської армії, бандерівське керівництво мусило визначити своє ставлення й до загонів УПА “Поліська січ” Т. Боровця-Бульби, бо інтереси обох організацій мали неодмінно переткнутися. ОУН(Б) мала рахуватись також із діяльністю на Волині—Поліссі збройних загонів мельниківської ОУН, які взаємодіяли з бульбівцями. 22 лютого 1943 р. відбулася перша зустріч зацікавлених сторін. Від бандерівців у ній взяв участь політичний референт проводу ОУН на ПЗУЗ Я. Бусол (Галина, Київський). Як писав пізніше Т. Боровець-Бульба, в ході переговорів було досягнуто взаєморозуміння стосовно узгодження політичної лінії, тактики і оперативного плану дій, які мав виробити об’єднаний штаб. Наступна зустріч відбулася лише 9 квітня 1943 р., на якій бандерівці були представлені командиром військових відділів ОУН тов. Юрком (Р. Петренко) і військовим референтом проводу ОУН на ПЗУЗ В. Івахівим. За версією Т. Боровця-Бульби, учасники переговорів погодилися об’єднати військові загони бандерівців і бульбівців під назвою “Українська повстанська армія”. Бойові дії нової формації мали спрямовуватися “головним чином проти німецького окупанта і совєцьких парашутистів як шпигунів та агентів московського імперіалізму”²⁴.

Однак реалізація вищезазначених домовленостей була зірвана, бо отаман Т. Боровець-Бульба не погоджувався визнати, що “єдиним

2. Розбудова територіальних структур і штабів повстанської армії

проводом українського народу” є ОУН С. Бандери. З свого боку, керівництво бандерівського проводу не могло погодитись на будь-яке “двовладдя” у лавах українського руху опору. Бандерівці були також рішуче налаштовані створювати повстанську армію на основі залізної військової дисципліни і безоглядного послуху особового складу своїм командирам і провідникам. У той самий час в загонах УПА “Поліська січ” часто-густо мали місце прояви “отаманії” і “партизанщини”. Ці явища принципово відкидалися і безжалісно викорінювалися ОУН(Б).

Не зумівши досягти згоди з Т. Боровцем-Бульбою, бандерівське керівництво швидкими темпами розбудовувало власну УПА, включаючи до її складу, переважно силою, загони бульбівців та мельниківців. Про цю діяльність ОУН(Б) інформували своє керівництво радянські партизани. Так, у спецповідомленні УШПР від 21 квітня 1943 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова повідомлялося, що “штаб українських націоналістів, прихильників Бандери” після 20 березня 1943 р. надіслав на місця вказівки про “формування української національної армії за рахунок поліцейських, козаків і місцевих українців бандерівського і бульбівського напрямків”. Водночас зазначалось, що “головними пунктами формування української національної армії повинні бути Волинський, Свинарський та інші ліси. В цьому напрямку відмічається рух українських поліцейських і цивільних націоналістів з Львівської та інших західних областей”²⁵.